

Misleiding tijdens de coronapandemie

Over nepnieuws, complotdenken en maatschappelijke ontvankelijkheid

*Peter Klerks**

U hoorde wellicht al dat Nederland in het geheim wordt geregeerd door een elite van pedoseksuele satanisten. Dat dit tot voor kort bij vrijwel iedereen onbekend was, komt omdat alle slachtoffers en waarheidzoekers die dit geheim proberen te onthullen, meedogenloos worden omgebracht door de *deep state*. Voor *Jv*-lezers is deze informatie extra interessant, omdat een deel van de satanisten behoort tot de rechterlijke macht.

Dit groteske verzinzel wordt sinds bijna vijftien jaar in de wereld gebracht door een klein aantal complotdenkers rond voormalig journalist Micha Kat. Deze fabulerende figuur is meermaals tot celstraffen en geldboetes veroordeeld wegens onder meer bedreiging met de dood, opruiing, belaging, vernieling, het doen van valse bommeldingen en smaad.¹ In civiele procedures zijn hem onder meer dwangsommen en een publicatieverbod opgelegd. Om de opgelegde straffen en maatregelen te ontlopen verblijft hij al geruime tijd in het buitenland.² Normaliter zou het verhaal hier ophouden. Marginale figuren met waandenkebeelden die met luid rumoer de openbare orde verstoren, zijn immers van alle tijden; ieder dorp heeft vanouds zijn eigen malloot. Natuurlijk verschaft de opkomst van het internet een platform om dergelijke dwaasheden bij meer mensen bekend te maken, maar ook dan blijft het aantal belangstellenden doorgaans beperkt tot hooguit enkele honderden. In hun digitale uithoeken versterken zulke com-

* Dr. P.P.H.M. Klerks is raadadviseur bij het Parket-Generaal van het Openbaar Ministerie en docent aan de Politieacademie. Hij is tevens redactieraadlid van Justitiële verkenningen. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

1 Onder meer Hof Arnhem 27 mei 2016, ECLI:NL:GHARL:2016:3979.

2 Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Micha_Kat.

plotdenkers elkaar in hun overtuigingen, maar net als papier is het internet geduldig.

In de coronaperiode echter hebben fenomenen als desinformatie en complotactivisme een grotere en meer verontrustende betekenis gekregen.³ Dit artikel verschaft een eerste probleembeeld van actuele verschijningsvormen in de bredere maatschappelijke context en biedt tentatieve verklaringen. Achtereenvolgens wordt bekeken wie het nepnieuws maken en verspreiden, welke rol complotactivisme daarbij speelt, wat er bekend is over de maatschappelijke ontvankelijkheid, en wat de implicaties zijn voor rechtshandhaving en veiligheid. Tot slot wordt een handelingsperspectief aangereikt.⁴

De informatie die aan dit artikel ten grondslag ligt, is niet middels conventionele onderzoeksmethoden verworven. Nadat eind 2020 een boek van mijn hand over misleiding werd gepubliceerd (Klerks 2020), kwamen er vanuit meerdere overheidsdiensten en media verzoeken om advisering over actuele fenomenen en trajecten. Uit die context komt deze verkenning van actuele ontwikkelingen voort. Het fenomeen misleiding leent zich voor een sociaalwetenschappelijke verhandeling over vragen als waar de gegroeide ontvankelijkheid voor misleidende narratieven vandaan komt, over sociaal vertrouwen en wantrouwen tegen autoriteiten. Het boek gaat daar uitgebreid op in. Dit artikel beperkt zich tot een globale fenomeenbeschrijving en reflecteert op manieren om de weerbaarheid tegen misleiding en complotdenken te vergroten.

Actuele desinformatie in de bredere maatschappelijke context

Onze samenleving maakte in 2020 niet één, maar twee wereldwijde epidemieën door. De eerste is biologisch van aard; een pandemische ziekte aangeduid als COVID-19, die wordt veroorzaakt door het coro-

3 'Desinformatie' betreft het doelbewust, veelal heimelijk, verspreiden van misleidende informatie met het doel schade toe te brengen aan het publieke debat, democratische processen, de open economie of nationale veiligheid (NCTV 2021). Dit is iets anders dan misinformatie: het onbewust of zonder schadelijke intentie verspreiden van onjuiste informatie.

4 Om de leesbaarheid van deze bijdrage te verhogen is terughoudend gebruik gemaakt van bronvermeldingen. In mijn boek *Door leugens verleid* zijn de bronnen zeer gedetailleerd aangegeven, zodat daarnaar wordt verwezen voor verdere uitwerking en onderbouwing (Klerks 2020).

navirus SARS-CoV-2.⁵ Deze pandemie mag genoegzaam bekend worden verondersteld. De tweede pandemie staat centraal in dit artikel. Het betreft een psychologisch fenomeen dat zich kenmerkt door besmettelijke angst, verwarring en twijfel, in combinatie met razendsnelle verspreiding van desinformatie. In dit verband is de term *infodemic* geïntroduceerd.⁶ Dit neologisme, gevormd uit een samenvoeging van 'informatie' en 'epidemie', verwijst naar een snelle en verreikende verspreiding van zowel accurate als incorrecte informatie, in dit geval over de ziekte COVID-19. De gekozen analogie met een biologische epidemie is meer dan retorisch.

Een organisme zoals het menselijk lichaam beschikt over een krachtig afweersysteem tegen gangbare virussen en ziektekiemen. Op allerlei manieren probeert dit immuunsysteem schadelijke virussen en bacteriën buiten het lichaam te houden, of in ieder geval de impact ervan zo veel mogelijk te beperken. Analoot daaraan zou de menselijke geest over een mentaal afweersysteem moeten kunnen beschikken om schadelijke ideeën tijdig te ontdekken en blokkeren. Dit kan bijvoorbeeld werkzaam worden wanneer iemand probeert racistische vooroordelen te verspreiden in een poging bevolkingsgroepen te benadelen of stigmatiseren. Velen zullen dan dergelijk racisme onderkennen als schadelijk en zich ervoor afsluiten of ertegen verweren, bijvoorbeeld door aangifte te doen. Op collectief niveau kan ook een samenleving zich weerbaar maken tegen schadelijke ideeën door het mentale immuunsysteem te versterken, bijvoorbeeld door onderwijs of voorlichting. De analogie met vaccinatie ligt hier voor de hand. Ideeën die aantoonbaar onjuist en schadelijk zijn, bijvoorbeeld doordat ze oproepen tot geweld of aanzetten tot maatschappelijk risicovol gedrag zoals rassendiscriminatie, vragen om identificatie en bestrijding. Rond deze problematiek vormt zich een nieuw vakgebied dat door filosofen en psychologen wordt aangeduid als 'cognitieve immunologie' (Norman 2021). Dit onderzoeksveld richt zich op 'infecties van de geest' en beoogt manieren te ontwikkelen om de afweersystemen tegen desinformatie en complotdenken te versterken. Succesvolle bestrijding daarvan helpt ook de strijd tegen verspreiding van biologische virussen. Een *infodemic* is immers van invloed op het verloop van een 'echte' epidemie, doordat er verwarring wordt gezaaid, het vertrouwen

5 Zie www.rivm.nl/coronavirus-covid-19.

6 Zie www.who.int/health-topics/infodemic.

in een medisch verantwoorde aanpak wordt ondermijnd en risicovol gedrag wordt gestimuleerd (Pan American Health Organization 2020). In de Verenigde Staten leidde desinformatie onder aansturing van een haatzaaiende president tot verregaande polarisatie en een ongeken- de gezondheids crisis, om uit te monden in de gewelddadige bestorming van het Amerikaanse parlement. In Nederland verliep de crisis geluk- kig minder virulent. Evengoed deden er zich bij ons gewelddadige demonstraties voor, alsmede brandstichtingen en ernstige bedreigin- gen van onder meer bestuurders en medici.

Desinformatie en samenzweringsdenken werden tot voor kort door wetenschappers en in de rechtshandhaving amper serieus genomen. Als er al een probleem zou zijn, werd dat nauwelijks onderkend of afgedaan als een historisch en achterhaald verschijnsel. Pas recent is stelselmatige misleiding analytisch beschreven in zulke uiteenlopende domeinen als de criminologie, krijgskunde, economie en politiek (Klerks 2020). Als onderzoeker, docent en adviseur richt ik me sinds dertig jaar voornamelijk op de bestrijding van zware georganiseerde criminaliteit. Ook daar zijn complotten aan de orde, maar die hebben betrekking op grootschalige drugshandel en dergelijke. Gaandeweg begon ik overeenkomstige gedragspatronen van verhulling en mani- pulatie te herkennen in de zware criminaliteit, bedrijfsmatige fraude, extremisme en spionage. Vergelijkbare mechanismen trof ik echter ook aan in de lokale en nationale politiek, de ambtenarij en het bedrijfsleven. Misleiding blijkt een wezenlijke, maar vaak onopge- merkte rol te spelen in de manieren waarop macht wordt verworven en gebruikt. Daarover bestond nog geen integrale studie in Nederland of in het Engelse, Duitse of Franse taalgebied. Door de manifeste basispatronen van misleiding in het boek *Door leugens verleid* uitge- breid te analyseren hoop ik de weerbaarheid van de democratische samenleving en de rechtsstaat tegen zulke fenomenen te vergroten. Misleiding leek tot voor kort een esoterisch werkveld voor fraudeurs, goochelaars en spionnen, maar COVID-19 heeft dit drastisch veran- dert. In het voorjaar van 2020 was misleidende informatie over de pandemie nog in de eerste plaats een probleem voor het RIVM. Nep- nieuws kon immers de bereidheid onder de bevolking om zich aan de maatregelen te conformeren en zich uiteindelijk ook te laten vaccine- ren, negatief beïnvloeden. Politie en Openbaar Ministerie zagen vooralsnog geen strafbare feiten of een serieus veiligheidsprobleem. Enkele maanden later echter gingen coronademonstranten, aange-

vuurd door misleidende informatie, gevechten aan met de mobiele eenheid. Hooligans, Baudet-aanhangers, new-ageadepten, conservatieve christenen en geagiteerde ondernemers vonden elkaar in protestacties tegen het coronabeleid. Daarbij werden politiemedewerkers via sociale media geïdentificeerd (het zogenoemde *doxing*) en in hun privéomgeving geïntimideerd. Meerdere GGD-testlocaties, vaccinatiecentra en zendmasten in het hele land werden in brand gestoken. Tevens werden explosieven tot ontploffing gebracht. Een verdachte werd aangehouden op verdenking van het voorbereiden van een misdrijf met terroristisch oogmerk (NCTV 2021, p. 16).

Daarnaast verschenen er in de zomer van 2020 op sociale media steeds meer berichten over een vermeend moordcomplot van pedoseksuele satanaanbidders. Deze opruiend gepropageerde complottheorie bracht in de maanden daarna honderden activisten op de been, die de openbare orde in Bodegraven en elders verstoorden. Prominente gezagsdragers en wetenschappers, onder wie een RIVM-directeur, werden bedreigd (Veldhuis 2021). Er volgden aangiften en er moesten beschermende maatregelen worden getroffen. Hierop begon de politie incidentgerelateerde informatie te verzamelen over het nieuwe fenomeen. Expertise in misleiding was ineens veelgevraagd.

Producten en verspreiders van desinformatie

Zijn er verantwoordelijken aan te wijzen voor het maken en verspreiden van misleidende informatie? Wetenschappelijk onderzoek en inlichtingenwerk wijzen uit dat desinformatie veelal wordt samengesteld en verspreid uit politieke of financiële motieven (Klerks 2020, p. 119-124; Otis 2020, p. 120 e.v.). De aanstichters kunnen statelijke actoren zijn – al dan niet handelend via handlangers, de zogenoemde proxies –, maar ook ondernemingen, politici, groepen en eenlingen die worden gedreven door ideologische motieven of uit zijn op kicks. Bedrijven kunnen desinformatie verspreiden om hun zakelijke belangen te dienen, zoals wanneer een producent van fossiele brandstof de ernst van de klimaatontwrichting in twijfel probeert te trekken. Het kan ook eenvoudig gaan om een website die clicks verkoopt en gebaat is bij veel bezoekers, en daarom probeert met sensationele berichten de aandacht te trekken. Aan het Russische Kremlin gelieerde media-platforms brachten tijdens de coronacrisis geregeld nepnieuws waarin

de betrouwbaarheid van in het Westen ontwikkelde vaccins in twijfel werd getrokken, terwijl de verdiensten van het Sputnik-vaccin werden opgehemeld.⁷ Zulk handelen laat zich plaatsen in een bredere geopolitieke rivaliteit en systemische belangenstrijd.

Onbetrouwbare informatie werd vanaf het begin van de pandemie in maart 2020 veel verspreid en gretig gelezen. Hierbij spelen algoritmes van socialemediaplatforms een rol, die sensationele koppen met veel aandacht 'belonen'. Het bekijken van nepinformatie levert suggesties op voor meer en steeds extremere bronnen. Wie daarop doorklikt wordt als het ware een 'fabeltjesfuik' ingezogen. Blijkens onderzoek van de Universiteit Utrecht leverde in de loop van 2020 het zoeken naar informatie over het coronavirus en bestrijdingsmaatregelen een steeds grotere kans op om met nepinformatie te worden geconfronteerd (Van Gool & Van de Ven 2020). Pogingen van de overheid en internetplatforms om nepnieuws over de coronapandemie tegen te gaan waren maar beperkt effectief. Onderzoek indiceert dat het bekijken van misleidende informatie de vaccinatiebereidheid substantieel kan terugdringen (Roozenbeek e.a. 2020; Loomba e.a. 2021). In 2020 zou dit tot het gebruik van zeer schadelijke middelen als medicijn tegen COVID-19 hebben geleid, zoals het innemen van agressieve schoonmaakproducten. Dat zou wereldwijd in duizenden ziekenhuisopnames hebben geresulteerd en aan honderden mensen het leven hebben gekost (Islam e.a. 2020).

Makers en verspreiders van misleidende informatie vinden ruimte voor hun schadelijke praktijken wanneer in de samenleving de waarde van individuele overtuigingen boven die van feitelijke gevalideerde informatie, logisch denken en wetenschappelijke kennis wordt gesteld. Vanzelfsprekend heeft eenieder recht op eigen opvattingen. Dat betekent echter geenszins dat aan ongefundeerde of aantoonbaar onjuiste overtuigingen een gelijke waarde moet worden toegekend als aan wetenschappelijk gevalideerde kennis (Klerks 2020, p. 71-79). Wetenschap is meer dan 'ook maar een mening'.

Bij het maken en verspreiden van nepnieuws over de COVID-19-pandemie en de aanpak daarvan tonen complotdenkers zich uitermate actief. Zij kunnen ideologisch gemotiveerd zijn, wat bijvoorbeeld tot uiting kan komen in betrokkenheid bij een politieke partij als Forum

7 'How will Moscow's mandatory vaccination drive work?', *The Moscow Times* 28 juni 2021; zie www.themoscowtimes.com/2021/06/28/explainer-how-will-moscows-mandatory-vaccination-drive-work-a74353.

voor Democratie. Anderen zijn primair emotioneel gedreven en beroepen zich op een diep doorvoelde overtuiging dat bijvoorbeeld vaccinatie per definitie kwaadaardig is en schadelijk voor gezonde mensen. Individuele motieven zijn soms moeilijk te achterhalen; in hoeverre gelooft een voorvechter van onwaarschijnlijke verhalen over reptielen die vermomd als mensen de wereld beheersen, echt in zijn eigen verhaal? Wanneer iemand jarenlang consequent een onwaarschijnlijk klinkende complottheorie uitdraagt en daarop zijn publieke identiteit en materiële bestaansgrond baseert, kan hij of zij op den duur in die verzinsels gaan geloven. Men beweegt zich dan immers in een zelf gecreëerde informatiebubbel, wordt door zijn omgeving voortdurend bevestigd in het verhaal, en heeft veel te verliezen bij het loslaten daarvan.

In Nederland kreeg in 2020 het narratief veel aanhang dat COVID-19 een kunstmatig geconstrueerd fenomeen zou zijn, dat onderdeel vormt van een verstrekkend plan van de ‘wereldwijde elite’ om de bevolking onder totalitaire controle te brengen. De ‘zogenaamde pandemie’ moet volgens deze redenering burgers ontvankelijk maken voor het opgeven van hun vrijheden en uiteindelijk ook van al hun bezit, om plaats te maken voor een dictatuur van milieufanatici die het vrije kapitalisme willen ontmantelen. Dit strategische doel zou schuilgaan achter de slogan ‘*The Great Reset*’, die door leidende politici en ondernemers wordt gebruikt om aan te geven dat er vergaande maatregelen nodig zijn om de aarde te redden van een klimaatcatastrofe. Van deze complottheorie doen verschillende varianten de ronde, waarbij soms oude antisemitische thema’s doorklinken als de Joodse samenzwering. Dit verzinsel kreeg bredere bekendheid doordat sommige zogenoemde *influencers* het via sociale media verspreidden, en daarmee grote invloed uitoefenden op hun vele volgers. Zij verlenen daarmee geloofwaardigheid aan tot dan toe obscure hersenspinsels. Het bereik van zulke invloedrijke complotdenkers werd nog vergroot doordat zij konden aanschuiven in praatprogramma’s bij traditionele media.

Complotdenkers overal ter wereld werden de afgelopen jaren gevoed door het Amerikaanse QAnon-bedenksel. Dit betreft een sinds 2017 breed uitgesponnen samenzweringstheorie die veel steun vond onder aanhangers van Donald Trump (Klerks 2020, p. 101-102). Aanhangers van QAnon zijn overtuigd van het bestaan van een geheime schaduwregering (de zogenoemde ‘Deep State’ of *cabal*), gevormd door een

wereldwijde elite die de bevolking onderdrukt en kinderen misbruikt in satanische rituelen. Omdat alle overheden, de wetenschap en traditionele media worden gewantrouwd, roept men op zelf 'onderzoek' te doen, 'wakker' te worden en gezamenlijk in verzet te komen. De oproep tot eensgezindheid is verwoord in de slogan '*Where We Go One, We Go All*' (#WWG1WGA). Centraal in het vermeende complot staat de beschuldiging dat leidende figuren in de Amerikaanse Democratische Partij – met als spilfiguur voormalig presidentskandidaat Hillary Clinton – kinderen zouden misbruiken in de kelder van een pizzeria in Washington, DC. Op allerlei illegale manieren zouden de Democraten een satanische dictatuur willen vestigen, die Donald Trump als enige zou kunnen tegenhouden. Uiteindelijk ondervond een gewapende complotactivist dat de vermeende pedopizzeria geen kelder had. Nadat socialemediabedrijven de verspreiding van QAnon-berichten vanwege hun gewelddadige aard begonnen te blokkeren en Trump in januari 2021 de presidentiële macht aan zijn opvolger Joe Biden moest overdragen, verloor de QAnon-mythe veel aan energie en geloofwaardigheid. Het idee dat een pedoseksuele elite naar een wereldwijde dictatuur streeft, had ondertussen echter in veel landen een substantiële aanhang gevonden.

Ook in Nederland lijken tienduizenden verdwaasden geloof te hechten aan een dergelijke '*cabal*'. Hier wordt de mythe over stelselmatig satanisch kindermisbruik door 'elitefiguren' sinds geruime tijd gepropageerd door een kleine groep radicale complotactivisten die zich manifesteren op internetplatforms als Twitter, de 'Bataafse Republiek' op de berichtendienst Telegram, via 'Revolutionaironline.com' en middels het videojournaal 'Red Pill Journal' op outlets als Twitch.tv en BitChute.com. Hun uitzendingen, zoals het tot voor kort vrijwel dagelijks uitgezonden *Red Pill Journal*, trokken enige duizenden volgers. Het narratief van deze complotactivisten komt erop neer dat sinds decennia vooraanstaande Nederlanders kinderen misbruiken en vermoorden tijdens satanische rituelen. Dit zou moeten blijken uit de hervonden herinneringen van een man die claimt als kind getuige te zijn geweest van gruwelijkheden, gepleegd in de gemeente Bodegraven. Deze figuur dist sinds 2020 gestaag uitdijende verhalen op waarin wordt gesuggereerd dat allerlei al dan niet overleden personen slachtoffer zijn geworden van het satanisch netwerk, waarin RIVM-directeur dr. Jaap van Dissel een centrale rol zou spelen. Dezelfde complotactivisten brengen ook zeer radicale en buitensporige aantijgingen in de

wereld aangaande de aanpak van de coronapandemie ('het vaccinatie-beleid komt neer op genocide'). Hun opruiing bracht honderden volgers ertoe om radicale uitingen van ongenoegen in online echokamers om te zetten in daadwerkelijke manifestaties in het fysieke domein.

Ontvankelijkheid voor desinformatie bij specifieke doelgroepen

Wie zijn die complotvolgers, en waarom laten ze zich door zulke onwaarschijnlijke verhalen overhalen tot radicaal activisme? Onderzoek laat zien dat misleidende informatie niet op iedereen dezelfde uitwerking heeft. Vooral laagopgeleiden, sociaaleconomisch zwakkeren en aanhangers van radicaal-rechtse partijen blijken bovengemiddeld ontvankelijk voor complottheorieën (Klerks 2020, p. 96-98).

Wat is dan precies een complotdenker, en waar ligt het onderscheid met iemand die zich kritisch toont ten aanzien van overheidsbeleid? Wat beslist niet helpt is om iedereen die vraagtekens zet bij de aanpak van de coronapandemie als 'complotwappie' te bestempelen. De beschermende maatregelen en vooral het massaal vaccineren bleken uiteindelijk in de zomer van 2021 effectief, maar er was lange tijd zeker aanleiding tot kritiek op het overheidsbeleid. Het imago van Nederland als een superefficiënte samenleving kreeg in de loop van 2020 een behoorlijke knauw, en een zorgvuldige beleidsevaluatie zal zeker belangrijke verbeterpunten opleveren. Ook de wetenschap kon aanvankelijk alleen op basis van beperkte en onzekere informatie de regering over beleidsmaatregelen adviseren. Daarover vragen stellen en onderbouwde kritiek leveren zijn alleszins passend, ook tijdens een gezondheidscrisis.

Een complotdenker onderscheidt zich van een criticus door volkomen irrationeel gedrag. Onder het mom 'zelf onderzoek te verrichten' verzamelt hij of zij dubieuze en aantoonbaar incorrecte informatie die vooral de eigen overtuiging bevestigt. Complotdenkers zullen één cruciale vraag nooit beantwoorden: 'Wat is er nodig om je van gedachten te doen veranderen?' Falsificatie in popperiaanse zin is namelijk in de complotwereld ondenkbaar, want alles is gericht op het bevestigen van de eigen opvattingen. Informatie die het fictieve 'complot' zou kunnen ontcrachten, wordt ogenblikkelijk als misleidend bestempeld. Die móét op slinkse wijze zijn vervalst door kwaadwillende handlangers van het 'complot'. Samenzweringdenken is een gesloten systeem

voor gelovigen die veiligheid vinden in een fictieve zekerheid (Klerks 2020). Een oude grap illustreert dit. Een overtuigd aanhanger van de theorie dat de aarde plat is en dat die waarheid door een complot wordt verborgen, meldt zich na zijn overlijden aan de hemelpoort. Petrus introduceert hem bij God, die hem één vraag toestaat. De platte-aardeadept benadrukt dat hij zijn leven in dienst heeft gesteld van het verspreiden van die boodschap en vraagt aan het opperwezen: 'Ik moet het weten: is de aarde plat of rond?' God legt hem uit dat de planeet bolvormig is. Wanneer Petrus de complotdenker daarna naar zijn wolk begeleidt en vraagt wat hij van het korte onderhoud met God vond, mompelt die: 'Hmm, deze samenzwering gaat hoger dan ik eerst dacht!'

Een meerderheid van de Nederlandse bevolking is alert op mogelijke desinformatie, en complotpredikers krijgen dan ook in sociale media duchtig weerwoord. De ongerustheid over nepnieuws nam tijdens de pandemie echter toe. Het aandeel Nederlanders dat aangeeft zich zorgen te maken over misleidende informatie steeg in 2021 naar 40% (Lauf & Brennecke 2021, p. 45-47). Jongeren geven het vaakst aan foutieve informatie over het coronavirus tegen te komen, die vooral via Facebook of berichtendiensten wordt verspreid.

Doordat steeds meer mensen geloof zijn gaan hechten aan onware informatie is nepnieuws een gespreksonderwerp geworden in menig huisgezin. Het fanatisme waarmee complotdenkers hun wereldvisie op anderen proberen over te dragen, zorgt voor sociale spanningen. Relaties en vriendschappen zijn hier niet altijd tegen bestand. Mensen die ontvankelijk zijn (geworden) voor complotsuggesties halen uit rationeel getoonzette nieuwsberichten heel andere informatie, die hun wantrouwen verder onderbouwt. Zo kan een genuanceerd artikel in *de Volkskrant* waarin melding wordt gemaakt van zeer uitzonderlijke negatieve effecten van vaccinatie, door hen worden gezien als bevestiging dat vaccinatie met grote risico's gepaard gaat. Zij concluderen uit dit bericht dat zelfs tot dusver als zeer veilig aangemerkte vaccins gevaarlijk blijken, en dat dit 'onthullende feit' nu zelfs door de mainstreammedia schoorvoetend moet worden toegegeven (Keulemans 2021).

Mensen die mentaal instabiel zijn of met trauma's en angsten kampen, blijken bij uitstek kwetsbaar voor suggestieve beïnvloeding en misleidende informatie. Het satanisch-misbruiknarratief dat momenteel de aandacht trekt, is exemplarisch voor de schade die complot-

denken in die context kan toebrengen. Dergelijke thema's zorgen al sinds decennia met tussenpozen voor morele paniek (Fogteloo 2020). Zo duiken er met enige regelmaat verhalen over ritueel kindermisbruik op, die veelal worden gebaseerd op hervonden herinneringen en getuigenissen van vermeende slachtoffers.⁸ Naar dit fenomeen is herhaaldelijk onderzoek gedaan, onder meer door de Landelijke Expertisegroep Bijzondere Zaken, zonder dat tastbaar empirisch bewijs voor stelselmatig ritueel misbruik is gevonden (Nierop & Van den Eshof 2013). Wel blijkt uit onderzoek dat therapeutische technieken door suggestieve beïnvloeding pseudoherinneringen kunnen uitlokken (Wessel e.a. 2017). Er blijven echter therapeuten die cliënten met dergelijke klachten behandelen vanuit de overtuiging dat het om werkelijk doorstane traumatische ervaringen gaat, en die hen zodoende bevestigen in hun trauma (Van der Ven 2021). 'Lotgenoten', 'overlevers' en 'hulpverleners' vinden elkaar op online websites en in chatgroepen.⁹

In 2018 deden journalisten van de omroep VPRO onderzoek naar een omvangrijke hoeveelheid meldingen van ritueel misbruik, die na een uitzending hierover waren binnengekomen.¹⁰ De VPRO-reportages wekten vervolgens zoveel verontrusting dat de Tweede Kamer zich uitsprak voor een nieuw onderzoek. Minister Grapperhaus van Justitie en Veiligheid verzocht vervolgens het WODC dit onderzoek ter hand te nemen (Minister van Justitie en Veiligheid 2021). Het WODC gaf echter aan dat dit niet methodologisch en wetenschappelijk verantwoord zou zijn uit te voeren. Hierna heeft de minister een onderzoekscommissie in het leven geroepen, voorgezeten door prof. dr. J. Hendriks, om alsnog het door de parlementariërs gewenste onderzoek te doen verrichten.

8 Een vroeg voorbeeld hiervan is de vermeende misbruikaffaire met tientallen jeugdige slachtoffers die werd gemeld door huisartsen in Oude Pekela in 1987 (Kleijwegt 2011). Na onderzoek is niets gebleken van georganiseerd misbruik.

9 Voorbeelden hiervan zijn de christelijke site www.lotgenotenseksueelgeweld.nl/forums/onderwerp/satanisch-ritueel-misbruik/, de overlevendenwebsite Fragile Wing, <https://fragilewing.com/>, en de 'hulpverlenerssite voor Transgeneratieel Georganiseerd Geweld', <https://kenniscentrumtgg.org/nl/home/>.

10 Zie www.vpro.nl/argos/lees/nieuws/2020/q-en-a-ritueel-misbruik.html.

Implicaties voor rechtshandhaving en veiligheid

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat het bij actuele misleiding in de context van corona en complotactivisme niet blijft bij suggestieve aantijgingen en verbale agressie. Doodsbedreigingen met vermelding van het huisadres van bewindslieden, politici en functionarissen komen nu met enige regelmaat voor. Hoewel er ook verdachten voor worden vervolgd, wordt aan de meeste zaken in de media weinig ruchtbaarheid gegeven om kopieergedrag te voorkomen. Enkele aangehouden bedreigers bleken kwetsbare figuren die spijt zeiden te hebben van hun acties (of van de strafrechtelijke consequenties daarvan). Zij geven daarbij aan zich te hebben laten meeslepen door overmatig rondhangen in de complotdenkers-chatgroep 'Exposechat'. Dat zou tot 'verstandsverbijstering' hebben geleid (Haenen 2021a). De doodsb bedreigingen moeten volgens hen niet letterlijk worden genomen en waren niet dreigend bedoeld. De strafbare uitlatingen 'gebeurden in een opwelling'. Het ging veeleer om stoom af te blazen en verontwaardiging te uiten.¹¹

Verontrustender zijn aanwijzingen dat enkele verdachten hebben gepoogd wapens te verkrijgen of daarmee zelfs hebben geoefend. Dit kan echter niet altijd voor de rechter overtuigend worden bewezen. In het buitenland hebben complotdenkers feitelijk de wapens opgenomen. Zo werd in België vanaf 18 mei 2021 wekenlang gezocht naar een extreemrechtse beroepsmilitair die een moordaanslag op de viroloog prof. dr. Marc van Ranst zou willen plegen. Deze schietinstructeur zou volgens mediaberichten sinds het uitbreken van de coronacrisis in de ban zijn geraakt van complottheorieën, waardoor hij zichzelf was gaan beschouwen als verzetsstrijder tegen wat hij 'het regime' noemde. In juni 2020 zou hij op sociale media doodsb bedreigingen hebben geuit aan viroloog Van Ranst.¹² In een afscheidsbrief aan zijn vriendin schreef de militair: 'Ik kan niet meer en wil niet meer verder met hoe de toekomst er nu uitziet. (...) De zogenaamde politieke elite en nu ook de virologen beslissen hoe jij en ik moeten leven. Ze zaaien haat en frustratie, nog erger dan het al was. En niemand komt daar

11 'Man krijgt zes maanden cel voor bedreigen Van Dissel', *Algemeen Dagblad* 5 juli 2021; zie www.ad.nl/binnenland/man-krijgt-zes-maanden-cel-voor-bedreigen-van-dissel.

12 'Wie is Jürgen Conings, de voortvluchtige militair?', *De Standaard* 19 mei 2021; zie www.standaard.be/cnt/dmf20210519_93396288.

tegen in opstand. Als je dan iets zegt, word je gestraft.’¹³ De man stond bekend als potentieel gewelddadig en was verdwenen met medeneming van enkele raketwerpers en een machinepistool. In zijn tweede afscheidsbrief, gericht aan de bredere samenleving, schreef hij: ‘Jullie hebben me getraind om te worden wie ik ben, ik ga dat nu tegen jullie gebruiken.’ Zijn stoffelijk overschot werd op 20 juni 2021 gevonden; hij bleek zelfmoord te hebben gepleegd (Zwolsman 2021). Door het voorval werd duidelijk dat de Belgische militaire inlichtingendienst nog 28 militairen in de gaten hield vanwege rechtsextremistische sympathieën. Tegen elf van hen werden halsoverkop maatregelen genomen omdat zij toegang hadden tot wapens of beschikten over een veiligheidsmachtiging (Verhoeven & Rosman 2021).

In Duitsland beschouwt de binnenlandse veiligheidsdienst extremistische complotactivisten als een gevaar voor de democratische rechtsstaat (Bundesamt für Verfassungsschutz 2021, p. 49). In dat verband worden gericht inlichtingen verzameld over betrokkenen bij ‘Demokratiefeindliche und/oder sicherheitsgefährdende Delegitimierung des Staates’. Rechtsextremisten zijn er bijzonder actief in het samenweringsmilieu, waarbij ze de nadruk leggen op een vermeende ‘Joodse elite’ die het COVID-19-virus zou hebben gemaakt om totalitaire controle over de bevolking te bewerkstelligen. Ook werden Jodensterren gedragen met daarop de tekst ‘ungeimpft’ (ongevaccineerd) of ‘Covid 19’ (Bundesamt für Verfassungsschutz 2021, p. 63-64). Zowel uit Duitsland als uit Frankrijk kwamen serieuze aanwijzingen van militant rechts activisme binnen de politie en krijgsmacht (Bundesamt für Verfassungsschutz 2020). Hoe extreemrechtse activisten op antidemocratische wijze ageren binnen bredere covidprotesten werd indringend zichtbaar op 29 augustus 2020. Die dag probeerden enkele honderden deels rechtsextremistische activisten, geleid door een bekende vegetarische kok, bij een demonstratie van bijna 40.000 betogers in Berlijn tegen de coronamaatregelen de Reichstag te bestormen. In Nederland doen zich sinds het voorjaar van 2020 demonstraties tegen het coronabeleid en de beperkende maatregelen voor. Ook wanneer zulke bijeenkomsten vanwege de gezondheidsrisico’s werden verboden, bleken opmerkelijk veel mensen steeds opnieuw te komen opdagen op het Malieveld in Den Haag, het Amsterdamse Museumplein en allerlei plekken elders in het land. De hardnekkige protesten

13 Jürgen Conings schreef twee afscheidsbrieven. *P Magazine* 22 mei 2021; zie <https://pnws.be/jurgen-conings-schreef-twee-afschidsbrieven/>.

kregen vanaf juni 2020 een grimmiger karakter, waarbij aanwezigen zich niet alleen tegen de politie, maar ook tegen journalisten keerden. Gaandeweg deed zich aan de kant van de demonstranten een zekere professionalisering voor, onder meer in de vorm van zelfbescherming door groepen (vermeende) militairen en veteranen (NCTV 2021, p. 8). Ook maakten enkele groepen, waaronder Viruswaarheid, geleid door dansschoolleraar Willem Engel, met succes gebruik van juridische middelen om overheidsmaatregelen tegen verspreiding van de epidemie te dwarsbomen.

Een andere wijze waarop tegenstanders van het coronabeleid en complotactivisten zich manifesteren, is door middel van eigen videokanalen via internet en sociale media. Zodra mainstream-onlineplatforms als YouTube en Facebook restricties begonnen op te leggen aan het verspreiden van desinformatie en opruiend materiaal vonden de activisten andere wegen om hun informatie en oproepen te verspreiden. Meest prominent daarbij zijn eigen websites, het *livestreaming platform* Twitch.tv van Amazon en de berichtendienst Telegram. Op dergelijke soms semiondergrondse onlinekanalen worden ook bedreigingen en oproepen tot geweld niet geschuwd (NCTV 2021, p. 13-16). Dit kan zeer intimiderend werken en rechtstreekse fysieke risico's opleveren, temeer daar activisten herhaaldelijk adresgegevens van onder meer politici, politiemedewerkers en journalisten (zogenoemde doxinglijsten) op die manier hebben verspreid. Verscheidene opruiers en bedreigers zijn hiervoor inmiddels aangehouden en veroordeeld. Deze op de persoonlijke levenssfeer van functionarissen gerichte intimidatie hindert hen in het normale functioneren. Zo werden meerdere leden van het Outbreak Management Team bedreigd en op hun woonadres opgezocht (zogenoemde *home visits*).

De opruiende desinformatie van complotactivisten leidde ook tot geweld tegen goederen. Zo werd er in het voorjaar en de zomer van 2020 bij ruim dertig telecommasten brandgesticht. In dat kader zijn zeven aanhoudingen verricht (NCTV 2021, p. 15). Er zijn voornamelijk geen aanwijzingen gevonden van gezamenlijke organisatie, coördinatie of aansturing bij de brandstichters. Als motief geldt de complottheorie dat het 5G-telecomnetwerk, dat momenteel wordt opgebouwd, een rol zou spelen in de verspreiding van COVID-19, en deel uitmaakt van voorbereidingen voor een wereldwijde dictatuur. Nadat over de eerste aanslagen op (vermeende) 5G-masten werd bericht, deed er zich vermoedelijk ook imitatiegedrag (*copycat behaviour*) voor.

Recent doet zich een ontwikkeling voor die een overeenkomst suggereert in het denken van jihadisten, radicaal rechtse en nationalistische groeperingen en complotdenkers. Bij meerdere gelegenheden werd vanuit dergelijke groepen gesuggereerd dat men een parallelle samenleving wil creëren, waar men onbekommerd de eigen ideologische leefregels kan naleven. Het ging dan om een ‘Bataafse Republiek’, een stuk grond in warme oorden, of zelfs om ‘Forumland’: een autonoom fysiek of virtueel domein.

De aanpak van complotdenkers kreeg na aanvankelijke terughoudendheid in de loop van 2021 tanden. Met name in de Bodegraven-casus zijn de complotactivisten en hun agressieve aantijgingen gepareerd middels een combinatie van bestuurlijke, civiele en strafrechtelijke maatregelen. Op het moment van schrijven (begin juli 2021) is deze integrale aanpak nog in volle ontwikkeling en zijn de eerste rechterlijke uitspraken te noteren. Op basis van strafrechtelijk onderzoek is een van de complotactivisten aangehouden, waarbij in zijn auto een gaspistool met geluiddemper en munitie werden aangetroffen. De man werd door de politierechter in Den Haag veroordeeld tot een celstraf van negen maanden, waarvan drie voorwaardelijk, voor het verspreiden van opruiende en bedreigende films, onder meer gericht tegen de gemeente Bodegraven, de advocaat van de gemeente en dr. Jaap van Dissel (Haenen 2021b).¹⁴ Naast de gemeente Bodegraven en hun advocaat hebben ook onder meer dr. Van Dissel, minister-president Mark Rutte en minister Hugo de Jonge aangifte van bedreiging gedaan, alsmede de GGD namens zijn bedreigde medewerkers. Het illustere trio dat de Bodegraven-complotmythe in de wereld bracht, werd op 2 juli 2021 door de voorzieningenrechter in Den Haag veroordeeld tot het onmiddellijk staken van hun uitlatingen en het verwijderen van alle aantijgingen en complotverhalen van het internet.¹⁵ Twee dagen later liet de gemeente Bodegraven beslag leggen op hun bankrekeningen.

Uit bovenstaande schets komen enkele rode draden naar voren. Een relatief klein aantal aanstichters weet een beduidend grotere groep van deels geestelijk kwetsbare personen te brengen tot daadwerkelijke protestacties in het fysieke domein. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de mogelijkheden die het internet biedt om mensen te mobiliseren vanuit verholde communicatiekanalen. Daarbij komt het tot

¹⁴ Rb. Den Haag 22 juni 2021.

¹⁵ Rb. Den Haag 2 juli 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:6769.

doodsbedreigingen en opruiing tegen met naam genoemde en op huisadres geïdentificeerde publieke personen. In onze buurlanden zijn in het complotmilieu extreemrechtse figuren actief, die deels een militaire achtergrond hebben en over wapens kunnen beschikken. Bij dit op zichzelf verontrustende beeld past enige nuance.

Grondrechten, waaronder de vrijheid van meningsuiting, zijn een groot democratisch goed, en wie zich in het publieke domein beweegt moet beschikken over enig incasseringsvermogen. Ter relativering kan verder worden opgemerkt dat het gebruik van krachttermen, hyperbolen en verbale agressie op sociale media niet ongebruikelijk is, terwijl de soep doorgaans niet zo heet wordt gegeten als die wordt opgediend. Er is echter een verschil tussen vrijblijvende scheldpartijen en georkestreerde agressie en intimidatie tot op het punt waar de strafrechter overgaat tot het opleggen van maandenlange vrijheidsstraffen. Dat punt is inmiddels meermalen bereikt.

De breder levende maatschappelijke onrust en het ongenoegen en wantrouwen jegens de overheid, de media en de wetenschap, die de achtergrond vormen van de hier beschreven excessen, zijn deels te verklaren uit angstgevoelens die samengaan met ernstige maatschappelijke crises. Nederland is een overwegend welvarende samenleving met een grote mate van persoonlijke vrijheid. Gedurende driekwart eeuw heeft de bevolking geen echte langdurige ontwrichting meer gekend. In die context is de COVID-19-pandemie met het verlies aan levens en de ingrijpende bestrijdingsmaatregelen beslist aan te merken als een ernstige crisis. Een crisis die bovendien ook voor deskundigen lastig in zijn aard, ernst en omvang te bevatten is, en waarbij de duur en toekomstverwachting eveneens ongewis zijn.

Voor een deel van de demonstranten en de organisatoren geldt bovendien dat zij door de coronamaatregelen in hun broodwinning worden geraakt. Niet iedereen kon aanspraak maken op de financiële ondersteuningsregelingen, en sommige ondernemers zagen hun levenswerk ten onder gaan. Daarenboven speelt een al langer levende onvrede over de Nederlandse politieke cultuur en het landsbestuur een rol. Sinds de opkomst van de populistische politicus Pim Fortuyn en diens gewelddadige dood op 6 mei 2002 bracht die onvrede een reeks aan voornamelijk instabiele politieke partijen op de rechterflank voort. De coronaprotesten kunnen worden gezien als een buitenparlementaire manifestatie van zulke onvrede, gedragen door mensen die zich niet

gehoord voelen door een vermeende elite en die opkomen voor hun bedreigde vrijheid.

Slechts een deel van het protest lijkt te worden gedragen door een relatief kleine radicale onderstroom van activisten die worden gedreven door systeemhaat en/of persoonlijke omstandigheden. In deze categorie vinden we de eerdergenoemde querulanten wier werkelijkheidsbeleving wordt bepaald door complotdenken. Vaak hebben zij een fixatie ontwikkeld op bepaalde personen, zoals politici of hoge ambtenaren. Dergelijke individuen bewegen zich in wisselende en losse verbanden, waarbij hun onvermogen tot duurzame samenwerking tot uiting komt. Van deze categorie – en mensen die door hen worden beïnvloed – kan een fysieke dreiging uitgaan, voor zover zij in staat worden geacht personen aan te vallen die voor hen het symbool vormen van het vermeende kwaad waartegen zij ageren. In de Nationale Contraterrorisme-strategie van de NCTV wordt in dit verband de term ‘Potentieel Gevaarlijke Eenlingen’ (PGE’s) gebezigd. Het vroegtijdig herkennen van zulke PGE’s, het inschatten van hun geweldsbereidheid en de feitelijke aanpak gebeuren vooral op lokaal niveau, waarbij de NCTV samenwerkt met de GGZ, politie en inlichtingen- en veiligheidsdiensten (NCTV 2016). Het fysieke dreigingsrisico van complotactivisten wordt binnen het stelsel ‘Bewaken en Beveiligen’ serieus genomen en vormde in de afgelopen periode aanleiding tot stevige beschermingsmaatregelen.

Handelingsperspectief

Net zoals in de aanpak van het coronavirus zijn de afgelopen tijd in het beheersbaar houden van radicale protesten ervaringen opgedaan en lessen geleerd. Het uitoefenen van burgerlijke grondrechten kwam door de coronamaatregelen sterk onder druk te staan, wat een deel van het protest kan verklaren. Juist in tijden van maatschappelijke crisis moeten verschillen van mening de ruimte krijgen, maar het betogen bleek lastig te verenigen met het onderling anderhalve meter afstand houden. Het respectvolle maatschappelijke debat raakte daardoor in de verdrukking en er ontstonden nieuwe mediakanalen, demonstratierituelen en luidruchtig verzet. Zo ontwikkelde er zich een voor Nederlandse begrippen vergaande polarisatie, die soms deed denken aan de onderlinge verkettering van Democraten en Trump-

aanhangers in de Verenigde Staten. Vasthouden aan gezond verstand en wat Nederlanders bindt wordt daarbij een opgave en een uitdaging, vooral voor een overheid die door een deel van de bevolking ten diepste wordt gewantrouwd.

Dat wantrouwen is niet geheel ongegrond, en dit vormt een deel van het probleem. Er zijn te veel gevallen bekend waarin hoeders van de waarheid zich onbetrouwbaar hebben getoond. Daarbij valt te denken aan inspecties die hardnekkige misstanden negeerden, de rol van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State in de toeslagenaffaire, volksgezondheidsorganen die wegkeken als ondernemingen gevaarlijke gifstoffen loosden, en vele gevallen van fraude in de wetenschap (Klerks 2020, p. 127-129, 208; zie ook Funnekotter 2021). De roep om meer transparantie en publieke verantwoording is daarom volkomen op zijn plaats. Toch zijn de overheid en het brede maatschappelijk middenveld in een periode van polarisatie ertoe gehouden de wetenschap, journalistiek en rechtspraak te verdedigen tegen verdachtmakingen. Dat is wat een democratische rechtsstaat onderscheidt van een door populisme gedragen autoritaire staat.

Het trekken van een grens bij fysiek geweld en het daadwerkelijk aanpakken van complotactivisten die bedreigen en opruien, is inmiddels in gang gezet en lijkt vruchten af te werpen. Wat meer nationale coördinatie van inlichtingenwerk en interventies lijkt wenselijk. Een lastiger opgave wordt het om moderne communicatiesystemen zoals chatgroepen zodanig in te richten dat echokamers van radicalisering en ongestraft haatzaaien worden tegengegaan. Dit vraagt om een internationale aanpak, in samenwerking met private partijen zoals internetproviders en internetplatforms.

In het onderwijs, in de media en met voorlichting zou meer aandacht moeten worden geschonken aan de risico's van desinformatie en complotdenken. In de vorige eeuw is voor het onderschatten van de kracht van misleiding een gruwelijke prijs betaald (Klerks 2020, p. 221-246). Historische lessen, ervaringen in andere landen en vooral opgedane wetenschappelijke inzichten kunnen worden verwerkt tot een effectief instrumentarium tegen misleiding (Klerks 2020, p. 392-405). Met behulp daarvan kan een zekere mate van cognitieve immuniteit worden opgebouwd in de samenleving.

Literatuur

Bundesamt für

Verfassungsschutz 2020

Bundesamt für Verfassungsschutz, *Rechtsextremisten in Sicherheitsbehörden. Lagebericht*, Keulen 2020.

Bundesamt für

Verfassungsschutz 2021

Bundesamt für Verfassungsschutz, *Verfassungsschutzbericht 2020*, Berlijn: Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2021.

Fogteloo 2020

M. Fogteloo, “‘Viezeriken” in de val’, *De Groene Amsterdammer* 25 november 2020, www.groene.nl/artikel/viezeriken-in-de-val.

Funnekotter 2021

B. Funnekotter, ‘Wetenschap schendt vaak eigen regels’, *NRC Handelsblad* 9 juli 2021.

Van Gool & Van de Ven 2020

R. van Gool & C. van de Ven, ‘Wij zijn het nieuwe nieuws’, *De Groene Amsterdammer* 14 september 2020, www.groene.nl/artikel/wij-zijn-het-nieuwe-nieuws.

Haenen 2021a

M. Haenen, ‘Celstraffen voor bedreigen RIVM-baas Van Dissel’, *NRC Handelsblad* 12 mei 2021.

Haenen 2021b

M. Haenen, ‘Cel voor complotdenker die Van Dissel bedreigde’, *NRC Handelsblad* 23 juni 2021.

Islam e.a. 2020

S. Islam, T. Sarkar, S. Hossain Khan, A.-H. Mostafa Kamal e.a., ‘COVID-19-related infodemic and its impact on public health: A global social media analysis’, *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene* 2020 (103), afl. 4, p. 1621-1629, www.ajtmh.org/view/journals/tpmd/103/4/article-p1621.xml.

Keulemans 2021

M. Keulemans, ‘Ook zeldzame complicatie na vaccinatie met Moderna en Pfizer’, *de Volkskrant* 25 juni 2021.

Kleijwegt 2011

M. Kleijwegt, *Terug naar Oude Pekela*, Amsterdam: Balans 2011.

Klerks 2020

P. Klerks, *Door leugens verleid. Hoe je fake news en andere vormen van manipulatie herkent en bestrijdt*, Amsterdam: Prometheus 2020.

Lauf & Brennecke 2021

E. Lauf & S. Brennecke (red.), *Digital news report Nederland 2021*, Hilversum: Commissariaat voor de Media 2021.

Loomba e.a. 2021

S. Loomba, A. de Figueiredo, S.J. Piatek, K. de Graaf e.a., 'Measuring the impact of COVID-19 vaccine misinformation on vaccination intent in the UK and USA', *Nature Human Behavior* (5) 2021, p. 337-348, <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01056-1>.

Minister van Justitie en Veiligheid 2021

Minister van Justitie en Veiligheid, 'Kamerbrief "Georganiseerd ritueel misbruik van minderjarigen"', 25 maart 2021.

NCTV 2016

NCTV, *Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020*, Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid 2016.

NCTV 2021

NCTV, *De verschillende gezichten van de coronaprotesten*, Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid 2021.

Nierop & Van den Eshof 2013

N. Nierop & P. van den Eshof, 'Ritueel misbruik?', *Tijdschrift voor Psychotherapie* 2013, afl. 6, p. 434-440, doi: 10.1007/s12485-013-0072-y.

Norman 2021

A. Norman, *Mental immunity: Infectious ideas, mind-parasites, and the search for a better way to think*, New York, NY: Harper Wave 2021.

Otis 2020

C. Otis, *True or false: A CIA analyst's guide to spotting fake news*, New York: Feiwel & Friends 2020.

Pan American Health Organization 2020

Pan American Health Organization, *Understanding the infodemic and misinformation in the fight against COVID-19* (Fact-sheet N.5), Department of Evidence and Intelligence for Action in Health 2020, https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52052/Factsheet-infodemic_eng.pdf.

Roozenbeek e.a. 2020

J. Roozenbeek, C.R. Schneider, S. Dryhurst, J. Kerr e.a., 'Susceptibility to misinformation about COVID-19 around the world', *Royal Society Open Science* (7) 2020, afl. 10, <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.201199>.

Veldhuis 2021

P. Veldhuis, 'Bedreigde professor blijft soms liever – veilig – in het lab', *NRC Handelsblad* 30 juni 2021.

Van der Ven 2021

C. van der Ven, 'Babylijkjes en andere gruweldaden', *De Groene Amsterdammer* 30 juni 2021, www.groene.nl/artikel/babylijkjes-en-andere-gruwelen.

Verhoeven & Rosman 2021

E. Verhoeven & C. Rosman, 'België heeft elf radicale militairen toegang tot wapendepots ontzegd. Waarom nu pas?', *De Stentor* 23 mei 2021.

Wessel e.a. 2017

I. Wessel, L. Raymaekers, N. Nierop, P. van den Eshof e.a., 'Hervonden herinneringen', in: P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg & M. Jelicic (red.), *Routes van het recht. Over de rechtspsychologie*, Den Haag: Boom juridisch 2017, p. 553-571.

Zwolsman 2021

N. Zwolsman, 'OM: Belgisch militair Jürgen Conings bracht zichzelf om het leven', *NRC Handelsblad* 21 juni 2021.